

Uluslararası Politika Açısından Filistin Sorunu

Çağlar ÖZER*

Özet

Osmanlı Devleti yönetiminde 402 yıl kalan Filistin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Siyonistlerin devlet kurma emellerine yönelik izledikleri stratejilerle İngiliz manda yönetimine geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar İngiliz manda yönetiminde kalan Filistin'de 1948 yılında İsrail devletinin kurulması ile birlikte Filistin sorunu farklı bir boyuta dönüşmüştür. İsrail ile Arap ülkeleri arasında çıkan savaşlar Filistin topraklarının kazanılmasından ziyade, İsrail'in topraklarını genişletmesiyle sonuçlanmıştır. Günümüzde Filistin, Doğu Akdeniz'de çatışmaların azalmadığı, İsrail'in işgaline ve saldırılarına uğramış Müslümanların kanayan yarası durumundadır. Uluslararası politika açısından da oldukça önem addedilen Filistin sorununun çözüme yönelik farklı ülkelerin girişim ve barış planları olmuş, ancak bugüne kadar yapılan girişimler üç semavi dinin kutsal mekanlarını barındıran Filistin bölgesinde Müslümanlar ve Yahudiler arasında yaşanan çatışmaların sona ermesini ve barışın tesis edilmesini sağlayamamıştır.

Bu çalışmada Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınmış Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB) ve Çin'in Filistin sorununa yönelik politikaları ile uluslararası hukuk açısından incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filistin Sorunu, İsrail Devleti, Uluslararası Politika

The Palestinian Problem in Terms of International Politics

Abstract

Palestine, which remained under the rule of the Ottoman Empire for 402 years, passed to the British squad administration after the First World War with the strategies pursued by the Zionists for their state-building ambitions. After the establishment of the state of Israel in 1948 in Palestine, which remained under British squad rule until the Second World War, the Philistine problem turned into a different dimension. The wars between Israel and the Arab countries resulted in the expansion of Israel's territories rather than the acquisition of Palestine lands. Today, Palestine is the bleeding wound of the Muslims in the Eastern Mediterranean, where conflicts have not diminished and which has been subjected to Israeli occupation and attacks. There have been initiatives and peace plans of different countries to solve the Palestinian problem, which is considered to be very important in terms of international politics, but the initiatives made so far have not been able to end the conflicts between Muslims and Jews in the Palestinian region, which harbours the holy places of the three Abrahamic religions, and to establish peace.

*Dr., İstanbul Kent Üniversitesi, caclarozer_62@hotmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-3090-4740>.

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz / To cite this article (APA):

Özer, Ç. (2023). Uluslararası politika açısından Filistin sorunu. *Külliyeye*, [Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı], 582-605. <https://doi.org/10.48139/aybukulliyeye.1360984>

Makale Bilgisi / Article Information:

Geliş / Received	Kabul / Accepted	Türü / Type	Sayfa / Page
15 Eylül 2023	28 Ekim 2023	Derleme Makalesi	582-605
15 September 2023	28 October 2023	Review Article	

In this study, the Palestinian problem is analyzed from the perspective of international politics and the policies of Turkey, the United States of America (USA), the European Union (EU) and China towards the Palestinian issue and international law.

Keywords: Palestine Problem, State of Israel, International Politics

Extended Abstract

Purpose of the research: Palestine, which remained under the rule of the Ottoman Empire for 402 years, passed to the British mandate administration after the First World War with the strategies pursued by the Zionists for their aspirations to establish a state. After the establishment of the state of Israel in 1948 in Palestine, which remained under the British mandate administration until the Second World War, the Palestine problem has turned into a different dimension. The wars between Israel and Arab countries resulted in the expansion of Israel's territories rather than the acquisition of Palestinian lands. Today, Palestine is the bleeding wound of the Muslims, which is subjected to Israeli occupation and attacks, and where conflicts in the Eastern Mediterranean have not decreased. There have been initiatives and peace plans of different countries to solve the Palestinian problem, which is considered very important in terms of international politics, but the initiatives made so far have not been able to end the conflicts between Muslims and Jews in the Palestinian region, which harbours the holy places of the three Abrahamic religions, and to establish peace.

In this study, the Palestine problem is analysed from the perspective of international politics and the policies of Turkey, the United States of America (USA), the European Union (EU) and China towards the Palestine problem and international law.

Methodology of the Study: In the preparation of the study, a comprehensive literature review was conducted and books, articles and scientific publications on the Palestinian issue were reviewed. The Palestinian issue is one of the most interesting topics in the academic field in Turkey. Although there are studies on the subject, there is no study that deals with the Palestinian issue in terms of international politics in terms of Turkey, the US, the EU and China and international law. In this respect, it is considered that the study will both contribute to the relevant literature and provide up-to-date information to those interested in the Palestinian issue.

The study is analysed in three sections. In the first part, the historical background of the Palestinian problem is given. In the second part, the Palestine problem is analysed in terms of international politics and the policies of Turkey, the EU, the USA and China towards Palestine are given. In the third part, the Palestinian problem is evaluated in terms of international law.

Conclusion Israel's policies towards Palestine deprive the civilian population living in Palestine of their right to life and cause the law of war to be ignored. Especially when considered in the context of international law, Israel's Palestinian

policies violate international human rights declarations. Considering the interests of global and regional actors in the Middle East, it is seen that international organisations, in addition to these actors, are insufficient in the face of these violations.

In addition to the regional actors, the US, Israel, China, China, the EU, Turkey and many countries with links to these countries are developing and implementing strategies and policies regarding the Palestinian territories.

Turkey is considered to have pursued a more effective policy on Palestine in recent years. As in the past, Turkey advocates a peaceful solution to the Palestinian problem today. In this context, Turkey is in favour of the establishment of an independent Palestinian state with East Jerusalem as its capital within the pre-1967 war borders and a "two-state" solution. However, recent developments make this solution increasingly impossible. In the current situation, the most serious obstacle to the resolution of the conflict is the accelerated move away from the "two-state" solution by the Israeli government, especially the Israeli government led by Prime Minister Netanyahu, who has come to power in recent years. In this context, Turkey believes that the solution of the problem with Israel, which is moving away from the "two-state" solution with its unjustified violence and intransigence in the region, can only be found at the peace table.

Although there are countries with different views on the Palestinian issue within the EU, the EU has signed the declaration that the Palestinian people have the right to self-determination, has accepted a two-state approach for peace in Palestine and has taken initiatives in this direction, but it is considered that these initiatives have been ineffective and insufficient.

Although the US expresses its proposal for a two-state solution to the Palestinian problem, this remains only at the level of rhetoric, and it pursues a policy that fully and continuously supports Israel's policies.

In order to achieve a lasting peace in the Middle East, China has made mediation attempts to end the problem by following a balanced strategy between the two countries for the solution of the Palestinian-Israeli issue, but these attempts have also been fruitless.

Giriş

Başkenti Kudüs olan Filistin Akdeniz'in doğusunda, Ürdün'ün batısında ve Lübnan'ın güneyinde yer alan bir Orta Doğu ülkesidir. Filistin toprakları, binlerce yıllık tarihi, dinî açıdan taşıdığı önem ve kültürel mirası sebebiyle, uzun zamandır dünya gündeminden düşmemiş, bulunduğu coğrafyada hareketliliğin merkezini oluşturmuştur.

Geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'nun 402 sene hüküm sürdüğü bu bölge, I. Dünya Savaşı sonrası kaybedilince, bölgede bir Yahudi devleti kurma düşüncesi

ortaya çıkmıştır. Böylece günümüzde Filistin Sorunu olarak adlandırılan kaos ortamı meydana gelmiştir.

1897 senesinde İsviçre’de gerçekleşen 1. Siyonist Kongresi’nde “*Halkı olmayan bir ülkeyi, ülkesi olmayan bir halka devredin*” sloganı ile ortaya çıkan, Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurma düşüncesi Batılı devletler tarafından şiddetle desteklenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere-Fransa arasında yapılan Sykes-Picot paylaşımı, bu toprakları Yahudilere resmen açmıştır (Arı, 2012, s.116).

1948 yılına gelindiğinde, Batılı güçlerin desteği ile Yahudi devleti olan İsrail resmen kurulmuştur. Yaşanan bu süreç sonrasında, Arap-İsrail savaşları başlamış, Batılı güçlerin İsrail’e olan desteği tüm hızıyla devam ederken, Arap devletlerinin Filistin’e karşı olan tutarsız ve samimiyetsiz tutumu gün yüzüne çıkmıştır.

Filistin ve İsrail arasında birçok defa barış yapılması hususunda girişimler başlatılmış ancak söz konusu girişimler olumlu bir sonuç vermemiştir. Bu barış çabalarının temelini Oslo Barış Antlaşmaları oluşturmuştur. Fakat yapılan bu görüşmelerde tarafsız bir bakış sergilenememiş, Filistin çok önemli tavizler vermeye zorlanmıştır. İsrail yararına ve çözülmesi daha kolay olan sorunlar ön plana alınırken, Filistin’i ilgilendiren ve nispeten daha zor olan konular arka planda tutulmuştur. Kudüs sorunu, mülteciler sorunu, yerleşimciler sorunu ve Filistin devleti kurulması gibi Filistin için hayati önem taşıyan konular arka planda tutularak, çözüm ertelenmiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde Filistin ile İsrail arasında yaşanan çatışmalar son bulmadığı gibi, Filistinliler üzerinde İsrail’in baskısı her geçen gün artmış ve Gazze abluka altına alınmıştır. Uluslararası hukuka aykırı pek çok ihlal İsrail tarafından gerçekleştirilmiştir. Soruna yönelik Oslo Barış anlaşmalarının çözüme ulaşmaması sonrasında Türkiye pek çok girişimde bulunmuş olsa da İsrail tarafının iki devletli bir çözüme yanaşmamış olması barış odaklı bir çözüme ulaşılmasına olanak sağlamamıştır. Küresel anlamda AB, ABD ve Çin’in de sorunun çözümüne yönelik girişimleri bulunmaktadır.

Bu çalışmada Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınmış Türkiye, Avrupa Birliği (AB) Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Çin’in Filistin sorununa yönelik politikaları uluslararası hukuk açısından incelenmiştir.

Akademik alanda Filistin sorunu ilgi çeken konuların başında gelmektedir. Konu ile ilgili çalışmaların yapılmasına karşın, Filistin sorununu uluslararası politika açısından kapsam olarak Türkiye, ABD, AB ve Çin ve uluslararası hukuk açısından ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Çalışmanın bu yönüyle hem ilgili literatüre katkı hem de Filistin sorununa yönelik ilgililere güncel bilgiler sağlayacağı değerlendirilmiştir.

Çalışma üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Filistin sorununun tarihsel arka planına yer verilmiştir. İkinci bölümde Filistin sorunu uluslararası politika açısından ele alınarak, Türkiye, AB, ABD ve Çin'in Filistin'e yönelik politikalarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise uluslararası hukuk açısından Filistin sorunu değerlendirilmiştir.

Tarihsel Arka Plan

Filistin bölgesi, coğrafi konumu nedeniyle tarihsel olarak hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bunun nedeni Filistin'in Asya ile Afrika arasında köprü olması ve üç büyük semavi dinin doğuşunda ve gelişmesinde önemli rol oynamış bir bölge olmasıdır. Ayrıca üç büyük semavi dinin kutsal mekânları da Filistin'de bulunmaktadır. (Karagöz, 2021, s.31).

Filistin bölgesi Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Memlûkler ile yapılan Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı idaresi altına girmiştir (Karaman, 1996, s. 92). Fransız ihtilali sonucunda ortaya çıkan milliyetçilik akımının yayılmasıyla Avrupa'da bulunan Yahudiler zor günler yaşamaya başlamışlardır. Avrupa'da işkencelerin ve baskıların artmasıyla Yahudiler aralarında Osmanlı Devleti de bulunan başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. (Bayraktar, 2017, s. 23). Yoğun Yahudi göçüne yönelik olarak Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid Han bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. 1891'de hiçbir Osmanlı vatandaşına Yahudi vatandaşlığı verilmeyeceğini ve hiç kimsenin Osmanlı topraklarında yerleşmesine izin verilmeyeceğini belirten yeni bir yasa çıkarılmıştır. Daha sonraki emirlerle, başta Filistin olmak üzere Osmanlı topraklarının tamamında Yahudilere arazi ve mülk satışı yasaklanmıştır (Akgündüz, 2017, s. 9). Ancak alınan tedbirlere rağmen Siyonistler binlerce Yahudi'yi Filistin'e yerleştirmeyi başarmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Filistin'e Yahudi göçleri devam etmiş ve savaş sürecinde Filistin'de nüfusu 85.000 civarında olan 59 Yahudi kolonisi oluşturulmuştur (Armaoğlu, 1991, s. 22).

Birinci Dünya Savaşı henüz devam ederken, 1916 yılında İngiltere ile Fransa arasında Sykes-Picot gizli anlaşması imzalanmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki toprakları iki ülke arasında paylaştırılmıştır (Harita.1) (Küçük, 2010, s. 205) .

Harita 1. İngiltere ve Fransa arasındaki Sykes-Picot Anlaşması (Vatan Gazetesi, 2021)

1916 yılında David Lloyd George'un İngiltere Başbakanı olarak atanmasıyla, Filistin'de İngiliz varlığının tesis edilmesine daha fazla önem verilmeye başlanmış ve devam eden süreçte 2 Kasım 1917'de İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour tarafından Balfour Deklarasyonu yayımlanmıştır. Balfour, Uluslararası Siyonist Hareketi lideri Lord Rothschild'e bir mektup göndermiştir. Bu mektupta şu açıklamaya yer verilmiştir: "Majesteleri Hükümeti, Filistin'de Yahudi ırkı için bir ulusal yurt kurulmasına sempati ile bakmakta olup bu amaca ulaşılabilmesi için her türlü çabayı sarf edecektir." Balfour Deklarasyonunda İngiltere, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulması için çalışma sözü vermiştir. Bu deklarasyon siyasî Siyonizm'in kuruluş belgesi olarak değerlendirilmektedir (Goldschmidt & Davidson, 2018, s. 366).

Balfour Deklarasyonu'nun temel gerekçesi İngilizlerin emperyal arzularıdır. İngilizler, kolayca kazanmak istedikleri Birinci Dünya Savaşı'nın yanı sıra Yahudilere daha kolay ulaşabilecekleri topraklar sunarak onları kendi yanlarına çekmenin yollarını aramışlardır. 1920 yılında Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, Milletler Cemiyeti 24 Temmuz 1922'de Filistin'den çekilerek, Filistin'i İngiliz Manda yönetimine bırakmıştır. Müteakiben Yahudilerin Filistin'e göçünün başlaması neticesinde bu göçü engelleyemeyen Araplar, 15 Nisan 1936'da Manda rejimine ve Yahudilere karşı "Büyük Arap İsyanı"nı başlatmışlardır. Bu direniş 3 yıl boyunca sürmüştür. Söz konusu Filistin-Yahudi anlaşmazlıkları şiddeti ve yoğunluğu gittikçe artan biçimde halen devam etmektedir (Kasalak, 2016, s.74).

1947 yılına kadar Filistin’de yaşanan çatışmalarda her iki taraftan ölü ve yaralıların sayısı artmış, önemli ve stratejik mekanlar yıkılarak harap edilmiştir. İngilizler, yaşanan durum karşısında çaresiz kalarak Filistin sorununu Birleşmiş Milletlere taşımışlardır. Birleşmiş Milletler tarafından Filistin sorununa yönelik olarak 15 Mayıs 1947 tarihinde 11 üyeden oluşan özel bir komisyon kurulmuştur (Kızıloğlu, 2012, s.57).

Teşkil edilen Filistin Özel Komitesi, yaptığı inceleme sonucunda Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’na azınlık raporu ve çoğunluk raporu olmak üzere iki belge sunmuştur. Azınlık raporunda, herhangi bir ülkeden bağımsız bir Filistin ülkesinin yaratılacağı, başkentinin Kudüs olacağı ve Arap-Yahudi devletlerinden oluşan bir bileşime sahip olacağı belirtilmiştir. Çoğunluk raporu ise Filistin topraklarının Arap Devleti, Yahudi Devleti ve Kudüs bölgesi olmak üzere üç ayrı bölgeye bölünmesini ve bu bölgelerin iki yıl içinde bağımsız olmasını önermiştir (Harita 2).

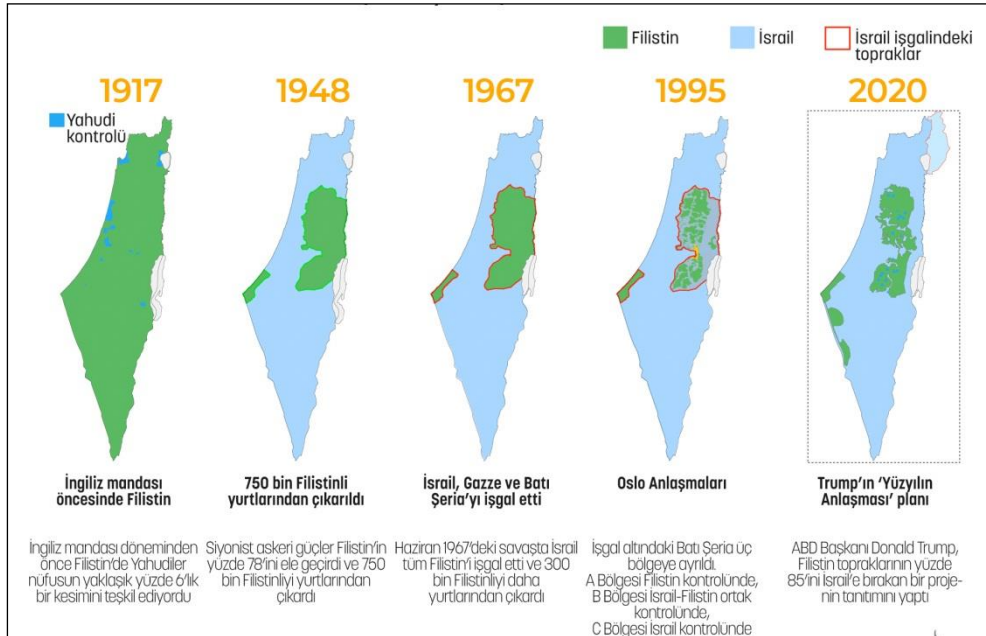
Harita 2. BM Taksim Planı (Mid East Maps, 2023)

29 Kasım 1947'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan genel oylamada çoğunluk raporuna ait teklif 181(II)A sayılı karar ile kabul edilmiştir. Bu tercih, Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında bölüneceğini ve Kudüs bölgesinin Birleşmiş Milletler denetiminde uluslararası bölge olarak belirleneceğini ortaya koymaktadır (Atmaca, 2008, s. 46). Ayrıca Filistin’de manda yönetiminin sona ermesi ve bölgede bulunan İngiliz silahlı kuvvetlerinin en geç 1 Ağustos 1948

tarihinde kuvvetlerini çekmesi kararı alınmıştır (Bileydi, 2005, s. 106). Birleşmiş Milletler taksim planında, bölgede bulunan Yahudilerin Filistin nüfusunun üçte birini oluşturmalarına ve Filistin topraklarının %7'sine sahip olmalarına rağmen, verimli toprakların çoğunu da kapsamak üzere Filistin topraklarının %56,42'lik kısmı kurulacak Yahudi devletine verilmiştir (Arı, 2012, s. 277). Araplara ise nüfusun %70'ini oluşturmalarına ve toprağın %94'üne sahip olmalarına rağmen en dağlık ve verimsiz sahalardan oluşan %43,58'lik kısım bırakılmıştır (Harita 2) (Yücel, 2012, s. 32).

Birleşmiş Milletler'deki emellerine ulaşan Yahudi tarafı için yıllar süren zorlu devlet mücadelesi esasen sona ermiştir. İsrail, 20. yüzyılın başlarından bu yana var olan Yahudi yerleşimi ve devlet olma şartlarını temel olarak tamamlamış ve bu yüzyılın başında yaptığı atılımlarla uluslararası sisteme hukuki olarak entegre olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Birleşmiş Milletler gibi küresel aktörlerin yönlendirdiği İsrail, 14 Mayıs 1948'de kuruluşunu dünyaya duyurmuştur (Öner, 2012, s.84).

Filistin topraklarında 1948 yılında İsrail'in kurulması ile Arap-İsrail savaşları olarak bilinen 1948, 1956, 1967 ve 1973 yıllarında dört önemli savaş meydana gelmiştir. Yaşanan savaşlar sonucunda İsrail, BM tarafından tahsis edilen bölgeden daha büyük topraklara sahip olmuştur. Ayrıca yaşanan savaşlar hiçbir sorunun çözümüne katkı sağlamamış, herhangi bir barış anlaşması imzalanmamıştır. Sadece ateşkes anlaşmaları yapılmıştır (Sultanzada, 2021, s.76).

Harita 3. Yıllara Göre Filistin ve Yahudi Topraklarının Dağılımı (Mepa News, 2021).

Yaşanan savaşlar sonucunda Filistinli Müslümanlar maddi yokluk, yaşamsal ihtiyaçlar ve beşerî kayıplarının yanı sıra mültecilik ve göç sorunuyla da karşı karşıya kalmışlardır. Filistinli Müslümanlar genellikle komşu ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Suriye’de 630 bin, Lübnan’da 425 bin ve Ürdün’de 1 milyon 300 bin Filistinli mülteci bulunmaktadır (Ahmad, 2021, s.101)

TÜRKİYE VE KÜRESEL AKTÖRLERİN FİLİSTİN POLİTİKALARI

Filistin coğrafyası ilahi dinler olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik açısından ve bu dinlerin kutsal saydığı mekânları barındırması sebebiyle devletler için önem arz etmektedir. Özellikle Kudüs, bu dinler tarafından kutsal kabul edilen ortak şehirdir. Bu perspektiften ele alındığında devletlerin bölgede yaşanan sorunlara yaklaşımı da değişiklik arz etmektedir.

Türkiye’nin Filistin Politikası

Türkiye, 1947’de Birleşmiş Milletler’in Filistin’in bölünme kararına karşı Arap devletleri ile birlikte tutum sergilemiş, 28 Mart 1949’da ise İsrail’i tanımıştır. Aynı yılın sonunda İsrail ve Türkiye birbirlerine büyükelçiler göndermişlerdir. Türkiye’nin İsrail nezdindeki ilk diplomatik temsilciliği 7 Ocak 1950’de resmen açılmıştır. İsrail için bu çok önemli bir adımdır. Çünkü İsrail, Ortadoğu’da yalnızdır. Diplomatik ilişki yürütebileceklerini düşündükleri ve İslam dünyasına açılan bir kapı gibi gördükleri Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermişlerdir. Diplomatik tanıma ve büyükelçilikler kurulmasından sonra 1950’lerde ekonomik ilişkilerde artış yaşanmaya başlanmıştır (Çalık, 2010, s.66).

1956 senesinde yaşanan savaş ve problemlerle birlikte Türkiye, kamuoyu ve Arap ülkelerinde oluşan tepkilerden dolayı İsrail’deki Büyükelçisini geri çağırarak bir tavır ortaya koymak istemiştir. Ancak bu tutum ne İsrail tarafında ne de Arap dünyasında beklenen etkiyi sağlamamış, Arap dünyasını yumuşatamamıştır.

1960’lı yıllarda ise Türkiye’nin Ortadoğu’ya yönelik Batı yanlısı politikaları dönüşüme uğramıştır. 1964’te Türk-Amerikan ilişkilerinde olumsuz bir sürecin yaşanmasına neden olan ABD’nin Kıbrıs meselesine ilişkin "Johnson Mektubu" Türkiye’nin Ortadoğu’ya yaklaşımını da etkilemiştir. Türkiye’nin bu dönemde Kıbrıs anlaşmazlığında yalnız kalması dış politikasında değişikliğe giderek Batı odaklı politikalardan uzaklaşmaya ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesine yol açmıştır. Türkiye bu kapsamda 1967 Arap-İsrail savaşında Arapları desteklemiş ve daha önceki Batı politikalarından farklı bir tutum içerisinde olduğunu göstermiştir. Öte yandan Türkiye, İsrail’in 1967’de Kudüs’ü işgal etmesinden sonra çıkan Mescid-i Aksa yangınına tepki olarak İslam Konferansı’na katılarak yine tavrını Arap ülkelerinden yana koyduğunu açıkça belirtmiştir. Arap ülkeleri, Türkiye’nin konferansa katılımını memnuniyetle karşılarsalar da bunun

Türkiye'nin Kıbrıs konusunda yalnız kalmasından kaynaklandığını düşünmüşlerdir (Duran ve Karaca, 2013, s. 128-131).

1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında Türkiye, İsrail'in eylemlerini kınamış, NATO'nun üslerini kullanmasına izin vermemiş ve İsrail'in işgal altındaki tüm topraklardan çıkarılması yönünde Birleşmiş Milletler'de oy kullanmıştır. (Kaya, 2019, s.1057-1058). 22 Kasım 1967'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda, İsrail'in 1967 öncesindeki sınırlarına geri dönmesinin önemini vurgulayan 242 sayılı karar kabul edilmiştir. Bu karar aynı zamanda Türkiye'nin savunduğu gibi, bölgedeki her devletin egemen bir ulus olarak kendi toprak bütünlüklerinin ve siyasi bağımsızlıklarının güvenli kabul edilmiş sınırlar içinde birbirleriyle barış içinde bir arada yaşama hakkı konusunda yapılan bir çağrı niteliğini taşımaktadır. Türkiye, o tarihten beri Filistin sorununun çözümüne yönelik olarak neredeyse her türlü çabanın referans gösterdiği bu kararı destekleyen politikalar izlemiştir (Sarıaslan, 2019, s. 9).

1973'te yaşanan Arap-İsrail savaşı esnasında Türkiye, Arap yanlısı bir politika sergilemiş, ABD'nin İncirlik üssünü kullanma talebini geri çevirerek savaşa karşı tutumunu açıkça göstermiştir (Sönmezoğlu, 2006, s.229). Bu savaş sırasında da Türkiye Arap uluslarıyla dayanışma içinde olmuş ve Filistin'in bağımsızlığını güvence altına almak için çaba sarf etmiştir. Ayrıca Filistin Kurtuluş Örgütü'nü resmî olarak Filistin'in temsilcisi olarak tanımıştır (Kaya, 2019, s.1057-1058). BM Güvenlik Konseyi, hem 1967 savaşının ardından kabul edilen 242 sayılı kararında ve hem de 1973 tarihli 338 sayılı kararında "güç kullanılarak toprak ilhakını" meşru kabul etmemiş ve İsrail'den 1967 sınırlarına dönmesini ve işgal ettiği topraklardan geri çekilmesini istemiştir.

1980'li yıllar ise Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. İsrail'in işgal ettiği Kudüs'ü ebedî başkenti olarak açıklaması üzerine büyükelçisini geri çeken Türkiye, maslahatgüzarlık seviyesindeki diplomatik ilişkisini ikinci kâtip seviyesine indirgemıştır. Değişen koşullar kapsamında iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmeye başlarken, 1987'de İsrail'in Filistin intifadasına karşı sürdürdüğü sert tutum nedeniyle iki ülke arasında gerginlikler yaşanmıştır. Yaşanan bütün bu inişli çıkışlı ilişkilere rağmen, Türkiye ile İsrail arasında köprüler tamamen atılmamış diplomatik ilişkiler sürdürülmeye devam edilmiştir. Öyle ki, Ürdün'ün Doğu Kudüs ve Batı Şeria üzerinde bulunan egemenlik haklarını Filistin'e devretmesi sonucu 1988'de kurulan Filistin Devletini tanıyan Türkiye öte yandan Arap ülkelerinin İsrail'in BM'de temsil edilmemesine yönelik önerisine hayır oyu vererek İsrail ile ilişkilerini dengede tutmaya çalışmıştır. Hatta 1990'da Tel-Aviv'deki diplomatik temsilciliğini tekrar büyükelçilik düzeyine yükseltmiştir (Oran, 2002, s.568). Buna karşılık olarak Yahudi lobisi ise Ermenilerin 24 Nisan'ı soykırım günü ilan etme çabalarına karşı çıkarak, gündemden kaldırtmıştır (Çalık, 2010, s.63).

2000’li yıllara gelindiğinde Türkiye, Filistin-İsrail arasındaki tutumunu netleştirmiştir. Davos zirvesi ve Mavi Marmara olayları sonucunda, Türkiye-İsrail ilişkileri gergin bir ortamda devam etmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu’nun “*Acınız acımızdır; geleceğiniz geleceğimizdir*” (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2012) şeklinde açıklamaları ile devlet politikasının Filistin eksenli olduğu ortaya konmuştur.

Bu bağlamda söz konusu dönemde Türkiye, ekonomik, siyasi ve kültürel yardımlar da dahil olmak üzere çeşitli yollarla Filistin halkına verdiği desteği artırmış, 2004 yılında Türkiye ile Filistin hükümeti arasında, her iki ülke arasında sınırsız mal akışına izin veren bir serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır (Bayraktar, 2019, s.34-35).

22 Eylül 2019 tarihinde, Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ABD’de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından düzenlenen bir etkinlikte yaptığı konuşmada (YTB, 2019).

“Kudüs davası, yalnızca Filistin’deki bir avuç Müslümanın davası değil; sayısı 1,7 milyarı bulan İslam âleminin onuru, namusu, harim-i ismetidir. İşte bunun için her platformda biz Kudüs kırmızı çizgimizdir diyoruz. Kudüs’ü savunmanın insanlığı savunmak; barışı, adaleti, bağımsızlığı savunmak olduğu inancıyla bu meseleye en güçlü şekilde sahip çıkıyoruz.” (NTV, 2019) diyerek Filistin meselesini kutsal bir sorun olarak değerlendirmiştir.

Kudüs meselesinin din açısından küresel önemi nedeniyle Türkiye'nin Filistin meselesine ilişkin tutumu büyük önem taşımaktadır. Konuyla ilgili söylemleri, uluslararası toplumun dikkatini Filistin'e çekmek açısından önem arz etmektedir (Yazıcı, 2022, s.87)

Haziran 2021’de, “Türkiye ile Filistin Devleti arasında Güvenlik İş Birliği Anlaşması” yapılmıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birlikte bölge güvenlik uygulamalarında yeni bir aşamaya girmiştir. Anlaşma şartlarına göre Filistin kolluk kuvvetleri artık Türkiye'deki kurumlardan eğitim alabilecektir. Ayrıca Türkiye, Filistin polisinin ve sahil güvenlik teşkilatının kapasitesinin artırılmasına yönelik teknik yardım, araç ve malzeme hibeleri ve eğitim şeklinde yardımlarını genişletmektedir. Türkiye bu amaca kararlı bir şekilde destek verme taahhüdünde bulunmuştur (Yeni Şafak, 2021).

Türkiye ile Filistin arasındaki bu anlaşma aslında Türkiye'nin bölgesel güvenliğin sorumluluğunu üstlenmesi açısından önemli bir adımdır. Türkiye, Filistin'in güvenlik beklentilerini karşılama sorumluluğunu üstlenirken, aynı zamanda İsrail'e de fiilen, belki de uzun zamandır ilk kez, Filistinlilerin yanında olduğu ve İsrail'in bölgedeki saldırılarına karşı çıktığı mesajı gönderilmiştir (Yazıcı, 2022, s.88).

ABD’nin Filistin Politikası

İsrail Devleti'nin kurulmasının ardından İsrail'i tanıyan ilk ülke ABD olmuştur. Yıllar geçtikçe İsrail, ABD'nin NATO çerçevesi dışındaki en önemli stratejik ortağı haline gelmiş ve Harry S. Truman'dan Joe Biden'a kadar hemen hemen her ABD Başkanı İsrail'e destek vermiştir ve vermeye de devam etmektedir. Bu destekte şüphesiz ABD başkanlık seçimlerinde İsrail yanlısı lobilerin etkisi de önemli rol oynamaktadır. Bunun sonucunda ABD, İsrail'in güvenlik ve çıkarlarını Orta Doğu politikalarının odak noktası haline getirmiştir (Özdemir ve Akbaş, 2020, s.50).

ABD'nin belli başlı bir Filistin politikası bulunmamakla beraber, Avrupa Birliği gibi 1967 öncesi sınırlara dönülmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Yahudi yerleşim yerlerinin sınırlandırılması, Filistinli mültecilerin ülkelerine dönmelerine izin verilmesi ve iki devletli bir çözüm söylemini benimsemiştir. Buna mukabil olarak, İsrail'in bu konudaki uzlaşmaz tavrı sebebiyle bu husus gerçekleştirilememiştir. Ek olarak, ABD daha önce Filistin meselesinde Ürdün'ü muhatap alırken, Avrupa Birliği'nin Filistin'i muhatap alması sonrasında, ABD de Filistin meselesinde, Ürdün'ü değil, Filistin'i muhatap almıştır (Oruç, 2014, s.4).

Zamanında ABD siyonizme ve İsrail'e doğrudan doğruya destek verirken, bir yandan da bölgedeki bazı Arap Devletleri ile özel ilişkiler kurmuştur (Toğur, 2006, s.139). Bu özel ilişkiler yoluyla Arap Dünyası içerisindeki reaksiyonları dengeleyerek kendi çıkarlarını korumuştur. 1993-2000 yılları arasındaki dönem ise İsrail-Filistin arasındaki çatışmanın çözümü için en çok gayret sarfedilen dönemdir. 1998 yılındaki Wye River ve 2000 yılındaki Camp David Zirvelerinde taraflar arasında çözüme ulaşılmaya çalışılmış ancak söz konusu çabalar Bush yönetiminin başa geçmesi sebebiyle durmuştur. ABD'nin İsrail'e Filistin sorununda destek vermesinin temel dayanağı stratejik açıdan çok önemli topraklarda bulunan bir ülke ile stratejik ortaklık yapılarak Eski Ahit'te İsrail'in tekrar kurulacağını belirtildiğine inanan Yahudi toplumunun oluşturduğu ABD'deki Yahudi Lobisi'nin gücüdür. Bazı çevreler ABD'nin siyonistlerin mutlak kontrolü altında olduğunu değerlendirmektedir (Çeçen, 2006, s.106).

2006 yılında Gazze'de yapılan ve İsrail'in kabul etmekte zorlandığı seçimleri Filistinli grup Hamas sürpriz bir şekilde kazanmıştır. İsrail ise bölgeden atılan roketleri gerekçe göstererek Gazze'ye abluka uygulayarak bu duruma tepki göstermiştir. Ancak İsrail, uzun süren ambargoya rağmen Hamas'ı iktidardan uzaklaştırmayı başaramamıştır. (Oruç, 2014: 4).

ABD her zaman İsrail'e destek politikasını sürdürmüş ve İsrail'in güvenliğine olan bağlılığını defalarca vurgulamıştır. Her ne kadar kişi başına düşen yıllık geliri yaklaşık 29 bin ABD doları olan dünyanın en iyi ekonomik durumuna sahip ülkelerinden biri olsa da ABD, İsrail'e her yıl yaklaşık 3 milyar ABD doları değerinde askerî ve ekonomik yardım sağlamaktadır. ABD hükümeti, İsrail'in çocukları ve savunmasız masumları öldürerek ve onları zorla yerlerinden ederek

bölgeleri Yahudi yerleşimcilere açma politikasının hayal kırıklığı yarattığını söylese de, İsrail'i egemen bir devlet olarak tanıyan ilk ülke olmuştur (Ahmad, 2021, s.59).

ABD'nin 2017 yılı sonunda üç büyük semavi dinin kutsal mekânı olarak kabul edilen Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyacağını ve büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıyacağını açıklaması Müslüman dünyasını şok etmiştir. İsrail, ABD'nin açıklamalarıyla güçlendirilen "Birleşik Kudüs" yasasını Ocak 2018'de Knesset'te (İsrail parlamentosu) kabul etmiştir. (Demir, 2021, s.187).

2020 yılı Ocak ayında dönemin ABD Başkanı Donald Trump tarafından “Yüzyılın Anlaşması” olarak nitelendirilen bir plan kamuoyuna sunulmuştur. Proje kapsamında Sina Yarımadası'nda kurulması planlanan Filistin devletine toprak verilmesi gerektiği görüşülmüştür. Plan, Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanımakta olup ancak Filistinli mültecilerin geri dönüşünü ve yasa dışı Yahudi yerleşim yerlerinin dağıtılmasını ele almamıştır. Üstelik sözde barış anlaşmasının şartları Filistinlilere danışılmadan hazırlanmıştır (Uysal, 2020, s.11). Planın dayandığı temel esas, İsrail'in göz koyduğu Filistin topraklarını bütünüyle bu ülkeye peşkeş çekmek; İsrail'in bir “Yahudi devleti” olarak elde etmek istediği tüm imtiyazları tanımaktır. Plan, başta Türkiye olmak üzere İslam İşbirliği Teşkilatı tarafından reddedilmiştir.

Netice itibariyle ABD'nin İsrail devletinin kuruluşundan bugüne kadar ciddi destek sağladığı açıktır. İsrail'in Orta Doğu bölgesinde kritik ve stratejik bir konumu mevcuttur. ABD, Orta Doğu'da kendi politikalarını destekleyen ve gerektiğinde onlar adına savaşılmaya hazır bir müttefikin varlığından yararlanmaktadır. Küresel enerji trafiğinin kalbi olarak bilinen bu bölge, 1973 ve 1980 yıllarında Arap ülkelerinin uyguladığı petrol ambargolarının ardından ABD'nin bölgede doğrudan veya dolaylı olarak varlık sahibi olmasının yanı sıra enerji ulaşımında da kontrolü sağlamak ve riskleri azaltmak açısından kritik hale gelmiştir. İsrail, ABD'nin bölgede ileri karakolu olarak hareket edecek stratejik bir konuma sahiptir ve her iki ülke de bu ilişkiden faydalanmaktadır. Bu konuda farklı bakış açıları olsa da her iki tarafın da iş birliğinden kazançlı çıktığını söylemek mümkündür (Oruç, 2014, s.6).

Yakın tarihteki ABD başkanları dönemlerinde izlenen Filistin politikalarına bakıldığında; Bush yönetiminin Irak Savaşı ile bölgeye doğrudan müdahale etmiş olduğu ve Arap dünyasında "siyasal İslamcı teröre" karşı savaş açtığı görülmektedir. Bunu yaparken de Filistin meselesini ön plana çıkararak bölgede meşru bir zemin oluşturmaya çalışmıştır. Obama yönetimi ise bölgesel politikada 'farklı' bir yaklaşım izlerken, Filistin konusunda da büyük ölçüde 'benzer' bir politika izlemiştir. Obama iki devletli çözümü desteklese de, sürecin önünde ciddi bir engel oluşturan Yahudi yerleşim birimlerinin inşasını engelleyecek önlemler alamamıştır. İlginçtir ki, İsrail yanlısı kararların alındığı Trump döneminde bile “iki

devletli çözüm” öncelikli olmaya devam etmiş ve bu durumun da önemli bir çelişkinin yaşanmasına neden olduğu görülmüştür ABD'nin Filistin meselesine yönelik politikaları, İsrail'in bölgenin en zengin Arap ülkeleri olan Körfez ülkeleriyle ekonomik ve diplomatik ilişkilerini sekteye uğratmıştır.

Aslında "Refah için Barış" girişimi ve aynı dönemde ortaya çıkan İbrahim Anlaşmaları, ABD'nin öncelikli hedefinin İsrail'in Arap ülkeleriyle ilişkilerini normalleştirmek ve bölgede İran'a karşı işbirlikçi çabalar oluşturmak olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, İsrail'in 2000'li yıllarda sahada yarattığı durum, iki devletli çözümü imkânsız hale getirerek, ABD'nin inisiyatifleri altında ortaya konan herhangi bir barış planının da Filistinlilerin yararına olacak bir değişiklikten uzak olduğunu ortaya koymaktadır (Özkoç, 2021, s.331).

AB'nin Filistin Politikası

AB, 1990'lı yıllara kadar hem iç faktörler hem de konjonktürel olaylar nedeniyle Filistin-İsrail sorununda ikincil bir rol oynamıştır. Bu süre zarfında Orta Doğu Barış Süreci AB'nin daha fazla müdahil olması için bir fırsat sağlamıştır. AB, sorunun barışçıl çözümünü kendi temel değerleri doğrultusunda desteklemiş ve bugüne kadar da desteklemeye devam etmiştir. AB, barış görüşmelerinin devamını sağlamak için mali yardım sağlamakta ve açıklamalarda bulunarak sorunun çözümünü engelleyen temel konularda uzlaşma perspektifini gözetmektedir (Cicioğlu ve Bal, 2017, s.44).

Avrupa Birliği'nin dünya üzerinde yaşanan gelişmeler ışığında İsrail-Filistin sorununa yönelik politikası, merkezi sabit durmak koşuluyla değişmiş ve bugünkü halini almıştır. AB'nin yaşanan soruna yönelik politikası, yaşanabilecek bir ortamda demokratik varlığını sürdürerek iki ayrı bağımsız devlet fikridir. Avrupa Birliği yaşanan bu soruna mukabil net duruş sergilemiştir. Her ne kadar İsrail devleti Batı destekli kurulmuş olsa da Avrupa Birliği bugün, Filistin devletinin tanınan güvenli sınırlara sahip olması gerektiği görüşündedir. Buna bağlı olarak AB'de İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi görüşü hakimdir (Keskin, 2010, s.124).

İsrail'in Doğu Kudüs'te yeni yerleşim yerleri açması ve işgal altındaki topraklarda güvenlik güçlerinin uygulamaları AB tarafından eleştirilmektedir. 1997 yılında Avrupa Parlamentosu İsrail'in Doğu Kudüs'te yeni yerleşim yerleri açmasını kınamıştır (Kasım, 2004, s.816).

AB, HAMAS'ın 2006 seçimlerini kazanmasını olumlu bir gelişme olarak görmemiş ve bu durum gruba karşı boykot uygulamasına yol açmıştır. Boykot, yaklaşmakta olan insani ve ekonomik krizleri hafifletmeyi amaçlamış ve yardım sağlamak için Geçici Uluslararası Mekanizma devreye alınmıştır. Ne yazık ki yardım Filistin halkının ihtiyaçlarını karşılamaya yetersiz kalmıştır. Ayrıca boykot, Filistinli siyasi hiziplerin daha da kutuplaşması ve bölgede zaten gergin olan

durumun daha da kötüleşmesi gibi istenmeyen bir etki yaratmıştır (Cicioğlu ve Bal, 2017, s. 44)

Avrupa Birliği'nin İsrail-Filistin çatışmasına ilişkin önerdiği politikalar, tereddütsüz askerî ve siyasi destek veren ABD'nin politikalarından farklıdır. AB, Filistin'e yaptığı mali yardımlarla soruna daha fazla katkıda bulunurken, uluslararası deklarasyonlarla da soruna çözüm bulmaya çalışmaktadır. (Toçoğlu, 2015, s.450-451).

İsrail-Filistin anlaşmazlığı konusunda Avrupa Birliği'nin halihazırda kabul ettiği kararlar 1980 tarihli Venedik Deklarasyonu'na dayanmaktadır. Söz konusu deklarasyon "Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkıdır ve Filistin Kurtuluş Örgütünün Filistin halkının meşru temsilcisidir" ilkesini sorunun çözümü için esas almıştır (Ülger, 2023).

AB, Filistin-İsrail sorununun çözümüne katkıda bulunmak için AB deklarasyonlarını ve mali desteğini etkili araçlar olarak kullanmaktadır. AB, bu sorunun çözümüne ilişkin görüşlerini 1971 Schuman Belgesi'nin kabul edilmesinden sonra yayınladığı çeşitli deklarasyonlarda ve konsey kararlarında dile getirmiştir. Sorunun uzun vadeli çözümüne ve temel ilkelerin belirlenmesine yardımcı olacak "nihai bağımsız, demokratik, etkili, barışçıl ve istikrarlı iki devletli çözüme" desteklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca, "iki devletli" çözüme uygun temellerin atılması amacıyla AB, Filistin yönetiminin ve ekonomisinin çöküşünü önlemek amacıyla mali destek sağlamıştır. Filistin-İsrail sorununun çözümüne gelindiğinde AB'nin siyasi olarak açıklamalar yaparak, ekonomik olarak yardım sağlayarak katkıda bulunması ve sorunun çözümünde aktif rol almaya devam etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Filistin, AB'yi uluslararası bir destekçi olarak görmekte ve bu da barış görüşmelerine başlama kararını güçlendirmektedir (Dağcı ve Sak, 2015, s.26).

Çin'in Filistin Politikası

Çin, 1950'li yıllardan bu yana Filistin halkının bağımsız bir devlet kurma mücadelesine uluslararası alanda diplomatik destek sağlamaktadır. Çin'in kurucu lideri Mao Zedong döneminde antiemperyalist çizgiler ve Üçüncü Dünya Kardeşliği çizgisinde kurulan Çin-Filistin ilişkileri, Çin'in genişleyen uluslararası profili ve ekonomik çıkarları doğrultusunda şekillenen dış politikasına kıyasla zamanla daha pragmatik bir hal almıştır (Alp, 2023, s. 155).

Çin, Filistin-İsrail meselesinin çözümünü Orta Doğu'da barış ve istikrarın sağlanması açısından hayati önemde görmektedir. Çin'in, ulusal ve uluslararası çıkarların korunması ilkesine dayalı olarak Filistin meselesine yönelik tutumu üç aşamadan geçmiştir: radikal, ılımlı ve dengeli. Mao Zedong döneminde Filistin direniş hareketini tam olarak destekleyen ve İsrail ile diplomatik ilişki kurmayı reddeden Pekin, 1970'lerin sonlarında radikal politikalarını değiştirmeye başlayarak İsrail'e yaklaşımaya başlamış ve Filistinlilere yönelik askerî desteğini giderek

azaltmıştır. 1980'li yıllarda İsrail'le ticari ilişkiler gelişip 1992 yılında ikili ilişkiler resmiyete kavuşunca, sorunların barışçıl çözümünden yana bir tarafsızlık politikası izlemeye başlamıştır. Ancak her aşamada Pekin hükümetinin en büyük önceliği bölgedeki çıkarlarını korumak olmuştur. Çin, Orta Doğu enerji kaynaklarına ve bölgesel pazarlara olan bağımlılığının yanı sıra, İsrail ile teknolojik ve stratejik iş birliğini daha da geliştirmeyi istemektedir. Dolayısıyla Çinli dış politika karar alıcılarının, Filistin-İsrail çatışması konusunda her iki tarafla da ilişkilerini sürdürerek, ulusal çıkarları tehlikeye atmayan, dengeli bir politika izledikleri söylenebilir (Alp, 2023, s. 162).

Dünyada söz sahibi olan ülkelerinden biri olan Çin, İsrail ile Filistin arasında yaşanan sorunların ve çatışmaların çözümüne yönelik aktif rol almak istemektedir ve bu kapsamda 2013, 2014, 2017 ve 2021 yıllarında barış önerileri hazırlamıştır (Alp, 2023, s. 168-170). Bu önerilerde ilk olarak Filistin'in bağımsız olması gerektiği ve başkenti Doğu Kudüs olan tam bağımsız bir devlet kurmanın Filistin halkının hakkı olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda bu hak, Çin'in düşüncesine göre çözümün vazgeçilmez anahtarıdır. İkinci öneri, Filistin ve İsrail'in masum sivillere karşı şiddeti durdurması gerektiği, Gazze Şeridi'ndeki ablukanın kaldırılması ve barış görüşmeleri için koşulların sağlanması şartıdır. Üçüncü öneri ise, "toprağa karşı barış" prensibi üzerinde şiddetle durulması gerekliliğidir. Birleşmiş Milletler'in bu konu ile ilgili kararları üzerinde durulmalı, Arap Barış Girişimi Ortadoğu sürecinde kapsamlı olarak ilerlemeli ve barışı desteklemelidir. Son olarak, uluslararası toplum barış sürecinin devamı için güvence sağlamalıdır. Uluslararası toplum tarafsız ve objektif duruş sergilemeli, Filistin için insan kaynaklarını yetiştirmeli ve ekonomik kalkınma gibi konularda çabalarını arttırmalıdır (Chen, 2017; Alp, 2023, s.170).

Çin'e göre İsrail siyasi ve askerî hamleleriyle Filistinlilerin özgürlük ve hayat hakkını kısıtlarken Filistin, İsrail'in güvenliğini şiddet eylemleriyle tehlikeye atmaktadır. Bu sebeple Pekin, tarafların "meşru" haklarını korumak ve bölgede kalıcı bir barışın tesisi için karşılıklı taviz verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Diğer bir önemli sonuç ise Çin'in Filistin meselesini Orta Doğu sorunu olarak nitelendirmesi ve uzlaşmazlığın çözümü için çok taraflı bir mekanizma kurulması gerektiği düşüncesidir. Kısacası, Pekin bir yandan İsrail ile iyi ilişkilerini sürdürürken diğer taraftan Filistin direnişine diplomatik kanallarla destek vermeye devam etmektedir (Alp, 2023, s.171).

Uluslararası Hukuk Açısından Filistin Sorunu

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar dünya üzerinde savaş eksik olmamıştır. Son yüzyılda birçok savaş meydana gelmiş olsa bile, Filistin ve özellikle Gazze şeridinde yaşananları hiçbir hukuk normu açıklayamamaktadır. İsrail tarafınca yapılan savaşın amacının, Filistin halkını kademeli ve planlı olarak ortadan kaldırmak olduğu düşünülmektedir. Belirli aralıklarla İsrail tarafından

gerçekleştirilen gerek hava gerekse kara operasyonlarında sivil halkın hedef alınması, çocukların ve özellikle genç nüfusun öldürülmesi, hastanelerin bombalanması, okulların tank topları hedefine girmesi, nasıl bir strateji izlendiğini göstermekte, insan haklarının direkt ihlali olarak görülmektedir. Bütün bunların yanında Müslümanlarca kutsal kabul edilen mekanlara askerlerin yaptığı operasyonlar, Müslümanların kutsal kitaplarına yapılan saygısızlıklar, Filistinlilerin bu duruma karşı sert tepkileri sonrası yapılan saldırılar ve sergiledikleri tutum da gerilimi arttırmaktadır.

Hukuk, insanlar arasında ve devletlerarasındaki ilişkileri düzenlerken; bu ilişkilerin tamamen ortadan kaybolup son bulduğu savaş esnasında bile savaş hukuku devreye girmektedir. Savaş hukuku, savaşa girmek için geçerli nedenler ve savaş sırasında sergilenen davranışların sınırını çizer. İnsanlık onuruna ve haysiyetine karşı gösterilen tutum da savaş suçları kapsamında değerlendirilir. Bu sebeple sadece savaş değil, savaş esnasında yapılan işkenceler ve insan onurunu ayaklar altına alan tutum ve davranışlar da suçtur. Kısaca, insanlığa karşı işlenen suçlar da Uluslararası Ceza Mahkemesi Koalisyonu'nda cezalandırılır (İnan, 2023, s.71-72).

BM Genel Kurulu'nun 8 Aralık 1949 tarihli kararı ile “Ortadoğu'daki Filistinli Sığınmacılara Yardım ve Çalışmalar Birleşmiş Milletler Ofisi” kurulmuş olup (Pazarcı, 1998, s.205), 2007-2017 yılları arasında BM Genel Sekreterlik görevini üstlenen Ban Ki-Mun 2015 yılında yazdığı raporda, İsrail'in saldırıları sırasında Filistinlilerin sığındığı BM yerleşkelerinin 7 kez isabet aldığını belirterek, *“İsrail'in eylemleri neticesinde BM yerleşkelerine sığınmış 44 Filistinlinin ölmesi 227'sinin de yaralanmasından derin teessür duyuyorum. BM yerleşkelerinin dokunulmazlığı vardır ve özellikle çatışma dönemlerinde güvenli bir sığınak olmalıdır. Bu saldırılar, son çare olarak BM'ye sığınmış kişilerin güvenine yönelik de bir saldırdır”* ifadelerini kullanmıştır (Yeni Asya Gazetesi, 2015).

İsrail, sadece Filistin topraklarında sivillere yönelik saldırılar yapmakla kalmamış, aynı zamanda Gazze Şeridi'nde uyguladığı abluka ile buraya insani yardımların gitmesine de engel olmuştur. Dünyanın çeşitli ülkelerinden Gazze Şeridi'ne yardım götürmek amacıyla bir gemide birleşen insanları 31 Mayıs 2010 tarihinde kamuoyunda Mavi Marmara olayı olarak adlandırılan bir operasyonla öldürmüştür. Mavi Marmara gemisine düzenlediği bu saldırı ile ilgili olarak, İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı Genel Başkanı Bülent Yıldırım, Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcılığının İsrail'in Mavi Marmara gemisinde savaş suçu işlediğinin tespit edildiğini belirtmiştir. Aynı zamanda İsrail'in Gazze Şeridi'nde işgalci statüsünde bulunduğunu ve gemidekilerin sivil olmalarına rağmen saldırıların yapıldığının UCM Savcılığı tarafından tespit edildiğini ifade etmiştir (Hürriyet Gazetesi, 2014).

Mavi Marmara saldırısında İsrail komandoları tarafından 10 kişi yaşamını yitirmiştir. Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) tarafından yapılan inceleme sonucunda İsrail'in savaş suçu işlediği kararına varılarak, İsrail Hükûmeti, Türk Hükûmetine 20 Milyon Amerikan doları tazminat ödemiştir (Düzenli, 2018, s.71).

İsrail sadece devlet olarak Filistinlilere karşı saldırılar yapmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda, İsrail halkının Gazze Şeridi'nde yapılan operasyonları izleyebilmeleri için bir tepe de ayarlanmıştır (TRT Haber, 2014). Bu ve bunun gibi örnekler sebebiyle Filistin yönetimi Uluslararası Ceza Mahkemesi üyeliğinin resmileşmesi için başvurmuştur. Uluslararası Ceza Mahkemesi üyeliğinin resmileşmesi ile birlikte savaş suçu işleyen İsrail hakkında da dava açabilecek hale gelmiştir. Ancak bu, Roma Statüsünde İsrail'in devlet olarak yargılanacağı anlamı taşımamakla beraber, İsrail vatandaşlarının işgal altındaki Filistin topraklarında suç işlemeleri durumunda devreye girebilecektir. Roma Statüsü bu kapsamda, taraf ülkelerin topraklarında işlenen soykırım insanlığa karşı suç, savaş ve saldırı suçlarını işleyen bireyleri yargılayabilmektedir (Al Jazeera, 2015).

İsrail tarafından ise, bir grup İsrail askeri tarafından kurulan bir internet sitesinde savaş suçu işledikleri itirafı gelmiştir. Bu itiraflar arasında; sivilleri bilerek vurmak, yardım için gelen ambulansları vurmak gibi birçok savaş suçu bulunmaktadır. Bunlar söz konusu sitede İsrail askerleri tarafından anonim olarak açıklanmıştır (Dünya Bülteni, 2015).

İsrail tarafından Filistin'de işlenen suçların tek bir çatı altında toplanması mümkün gözükmemektedir. Çünkü sadece yaşam hakkı değil, bunun yanında birçok temel hak da ihlal edilmiş ve edilmeye devam etmektedir. Filistinli ve Müslüman insanların kimlikleri ellerinden alınarak göçe zorlanmaktadır. İsrail'in yaptığı bu uygulama 1949 yılında imzalanan 4. Uluslararası Cenevre İnsan Hakları Sözleşmesi'ne ve bu sözleşmenin 6. ve 47. maddelerine; ayrıca 1899-1907 yıllarına ait Lahey Sözleşmesi'nin 34. maddesine de aykırılık teşkil etmektedir. Filistinliler göçe zorlanırken, evleri yıkılmakta ve ev sahipleri sürgüne yollanmaktadır. İsrail hükümeti tarafından İnşaat ve Planlama Yasası çıkarılmış ve bu yasa dayanak gösterilerek, Filistinlilere ruhsat almada büyük güçlükler çıkarılmaktadır. Yapılan ruhsat başvurularının sadece %5'ine olumlu yanıt veren İsrail, %95 gibi büyük bir kısma ise olumsuz yanıt vermektedir (İHH, 2015). Bu durumda Filistinlilere iki seçenek kalmaktadır ya Kudüs'ü terk edecekler ya da ruhsatsız bina yapacaklardır.

İsrail 1950 yılında bir yasa çıkarmış ve bu yasa ile İsrail' in 1967 yılında yapmış olduğu nüfus sayımı ile işgalci İsrail'in devlet sınırları dışında olan şahısların mallarını bir idari birime devretmiştir. Bu birim, satma, kiralama haklarına sahiptir. Böylece İsrail sahipsiz olduğu gerekçesini göstererek,

Filistinlilerin mal ve mülklerine el koyma hakkını kendinde görmeye başlamıştır (Sedda, 2020: 208).

İsrail aynı zamanda Arap vatandaşlara İsrail kimliği vermek suretiyle İsrail vatandaşlığına geçirme projesi üretmiştir. İsrail bu projeyi sağlık, yönetim, ticaret, sanayi sektörlerinin tümünü İsrail'e bağlamak amacıyla gerçekleştirmiştir (İHH, 2015).

Ayrıca Hamas'ın iktidara gelmesi ile birlikte Mart 2006'dan itibaren İsrail Filistin Yönetimi'ne ticari işlemlerle ilgili olan aylık 50-60 milyon dolarlık vergi gelirini ödememiştir. Söz konusu blokaj Filistin'de ciddi ekonomik sıkıntıya yol açmıştır (Dedeoğlu, 2008, s.149).

İsrail yönetiminin Filistinlilere uyguladığı bu politika ile (Canan, 2017, s.2-3:

- Filistinlileri Kudüs'ten tamamen izole etmek,
- Yahudi nüfusunu Filistinlilerden fazla tutmak,
- Başkenti Kudüs olacak bir Filistin Devleti'nin kurulmasını engellemek hedeflerini gerçekleştirmek istediği düşünülebilir.

Sonuç

Doğu Akdeniz'de yer alan Filistin toprakları, tarihî ve dinî bakımdan taşıdığı önem nedeniyle gündemden düşmemektedir.

Filistin coğrafyası ilahi dinler olan Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik açısından ve bu dinlerin kutsal saydığı mekanları barındırması sebebiyle devletler için önem arz etmektedir. Özellikle Kudüs, bu dinler tarafından kutsal kabul edilen ortak şehirdir. Bu ekseninde düşünüldüğünde devletlerin bölgedeki soruna yaklaşımı da değişiklik göstermektedir.

Başta İsrail olmak üzere, uygulanan Filistin politikaları Filistin sivil halkının yaşam haklarını elinden almakta ve savaş hukukuna aykırı durumlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle uluslararası hukuk bağlamında ele alındığında İsrail'in Filistin politikaları uluslararası insan hakları bildirgelerini ihlal etmektedir. Küresel aktörlerin çıkarları da söz konusu olduğundan global anlamda bu ihlallere sessiz kalmaktadır.

Filistin'in sahip olduğu bu muazzam önem, dünya aktörlerinin ülke üzerinde stratejiler geliştirmesini sağlamıştır. ABD, İsrail, Çin, AB, Türkiye ve bu ülkeler ile bağlantısı bulunan çok sayıda ülke Filistin toprakları ile ilgili strateji geliştirmektedir.

Türkiye ise Filistin sorununu, 2000'li yıllardaki dış politika gündeminin merkezine yerleştirerek, İslam dünyası için son derece kutsal olan Kudüs'ün statüsü

ve Filistinlilerin insani dramını ön plana çıkarmıştır. Türkiye'nin Filistin konusunda son yıllarda daha etkin bir politika izlediği değerlendirilmektedir.

Türkiye, geçmişte olduğu gibi bugün de müzakere masasında Filistin sorununun barışçıl çözümünü savunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye, 1967 savaşı öncesi sınırları içerisinde başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız bir Filistin devletinin kurulmasından, "iki devletli" çözümden yanadır. Ancak son gelişmeler bu çözümün giderek imkânsız hale gelmesine neden olmaktadır. Mevcut durumda sorunun çözülmesinin önündeki en ciddi engel, İsrail hükümetinin, özellikle de son yıllarda iktidara gelen Başbakan Netanyahu liderliğindeki İsrail hükümetinin "iki devletli" çözümden uzaklaşmayı hızlandırmasıdır. Bu bağlamda Türkiye, bölgedeki haksız şiddet ve uzlaşmazlıkla "iki devletli" çözümden giderek uzaklaşan İsrail ile sorunun çözümünün ancak barış masasında olabileceğine inanmaktadır.

AB, Filistin'de barışın sağlanması için iki devletli bir yaklaşımı kabul etmekte ve bu yönde girişimlerde bulunsa da girişimlerinin etkisiz ve yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir.

ABD, Filistin sorununa yönelik iki devletli bir çözüm önerisini ifade etse de bu sadece söylem düzeyinde kalmakta, İsrail'in politikalarını destekleyici bir politika izlemektedir. Bunun son örneği de Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyacağını ve büyükelçiliğini Tel Aviv'den Kudüs'e taşıyacağını açıklamasıdır.

Çin, Filistin sorununa daha stratejik yaklaşmaktadır. İki ülke arasında dengeli bir yaklaşım sergileyerek sorunun son bulmasına yönelik arabuluculuk girişimlerinde bulunmuş olup, bu girişimler de sonuçsuz kalmıştır.

Ortadoğu'da barışın sağlanması ve İsrail-Filistin sorununun çözülmesi için İsrail hükümetinin şiddet yöntemlerinden vazgeçmesi, işgal ettiği topraklardan ve yerleşim yerlerinden vazgeçmesi ve Filistin yönetimi ile barış masasına oturması gerekmektedir. İslam dünyasının kırmızı çizgisi olan Kudüs konusunda genel bir uzlaşma sağlanmalı ve ülkenin hassasiyeti dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

- Ahmad, H. (2021). *Filistin sorununun tarihi gelişimi ve Ürdün'deki Filistinli mülteciler*. (Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Akgündüz, A. (2017). *Pax Ottoman-Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin yönetimi*. Timaş Yayınları.
- Al Jazeera (2015, 1 Nisan). İsrail - Filistin Sorunu Filistin Resmen UCM üyesi <http://www.aljazeera.com.tr/haber/filistin-resmen-ucm-uyesi> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.

- Alp, E. (2023). İsrail-Filistin çatışmasına yönelik Çin dış politikası: Filistin yanlısı söylemden ara buluculuk diplomasisine. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 11(2), 148-185
- Arı, T. (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu*. MKM Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1991). *Filistin Meselesi ve Arap-İsrail Savaşları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bayraktar, B. (2019). Türk dış politikasında Filistin sorunu 1990'lardan 2010'lara. *Gazi Akademik Bakış*, 12(24), 19-44.
- Bayraktar, Y. (2017). *16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinde Filistin*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bileydi, M. (2005). *İsrail Devleti'nin kuruluşu ve bölgesel etkileri (1948-2000) (Doktora Tezi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Canan, F. (2017). *ABD'nin Kudüs Kararı Ve Yansımaları*. Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği.
- Chen, Y (2017). Çin'in Filistin-İsrail meselesine bakışı: tarihsel perspektif. *Ortadoğu Etütleri*, 9 (2), 4-23
- Cicioğlu, F., & Bal, G. (2017, September). Avrupa Birliği'nin Filistin-İsrail Sorununa Yönelik Politikası. In *ICPESS (International Congress on Politic, Economic and Social Studies)* (No. 2).
- Çalık, Z. (2010). *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye*. (Yüksek Lisans Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Çeçen, A. (2006). ABD ve Ordusu İsrail Lobilerinin Taşeronu Olarak Bölgeye Gelmiştir. *Büyük Ortadoğu Kuşatması*. TİMAŞ Yayınları.
- Dağcı, K. & Sak, E. (2015). AB'nin dış politikası açısından Filistin-İsrail sorununa temel yaklaşımı ve araçları: deklarasyonlar ve ekonomik yardımlar. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (10), 9-30. DOI: 10.17828/yasbed.22429
- Dedeoğlu, B. (2008). *Değişen Dünyada Yeni Dengeler*. İlgü Kültür Sanat Yayıncılık,
- Demir, Y. (2021). 1960'tan günümüze Arap-İsrail çatışması ekseninde Türk dış politikası. *Tesam Akademi Dergisi*, 8(1), 165-197. <http://dx.doi.org/10.30626/tesamakademi.881751>.
- Duran, H. ve Karaca, A. (2013). 1950-1980 döneminde Türkiye-Ortadoğu ilişkileri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 121-136.
- Dünya Bülteni (2015, 15 Mayıs). İsrail askerlerinden savaş suçu itirafları. <https://www.dunyabulteni.net/gazze-saldirisi/israil-askerlerinden-savas-sucu-itiraflari-h329964.html> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.

- Düzenli, H. (2018). Türkiye ile İsrail arasındaki Mavi Marmara Anlaşması'nın Türkiye'deki ceza yargılamalarına etkisi. *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3,(81), 59-87,
- Goldschmidt, A., & Davidson, L. (2018). *Kısa Ortadoğu Tarihi*. Doruk Yayıncılık
- Hürriyet (2014, 5 Kasım). UCM Savcılığı: İsrail savaş suçu işledi <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/27517887.asp> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- İHH, (2015, 15 Mayıs). Kudüs Şehrinde İsrailin İhlal Ettiği İnsan Hakları. <http://filistin-gazze.ihh.org.tr/tr/main/publications/rapor/4/kudus-sehrinde-israilin-ihlal-ettigi-insan-ha/92> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- İnan, R. B. (2023). Uluslararası ceza yargılamalarında insanlığa karşı suçlar ve soykırım suçu. *Eskişehir Barosu Dergisi*, 8(1), 66-88.
- Karagöz, N. (2021). *Filistin'de nüfus hareketleri ve mekânsal değişim*. (Yüksek Lisans Tezi). Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- Karaman, L. (1996). Filistin. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* İçinde (89-103). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin politikası ve Filistin mandası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 65-78.
- Kasım, K. (2004). *Türkiye-İsrail İlişkileri: İki Bölgesel Gücün Stratejik Ortaklığı. 21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*. Nobel Yayıncılık.
- Kaya, M. (2019). Türk-İsrail ilişkileri ve Filistin. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1043–1065.
- Keskin, M. H. (2010). İsrail-Filistin sorununa yönelik AB politikaları. *Akademik Orta Doğu*, 5(1), 117-130.
- Kızıloğlu, S. (2012). İsrail Devleti'nin kuruluşuna kadar geçen süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 35-64.
- Küçük, C. (2010). *Sykes-Picot Antlaşması Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. içinde (204-206)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Mepa News (2021, 26 Mayıs). Haritalarla Kudüs, Filistin meselesi ve İsrail işgali <https://www.mepanews.com/haritalarla-kudus-filistin-meselesi-ve-israil-ismali-44608h.htm> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Mid East Maps (2023). Map of UN Partition Plan for Palestine – 1947, <http://www.mideastweb.org/unpartition.htm> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- NTV (2019, 23 Eylül). Son Dakika: Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan ABD'ye silah tepkisi: Terör örgütlerine silah gönderenlerin dökülen kanda payı var.

- <https://www.ntv.com.tr/turkiye/son-dakika-erdogandan-abdye-silah-tepkisi,qvVxNrckJ06U7RAodQ5s0w> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Oran, B. (2002). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar*. (Cilt II). İletişim Yayınları.
- Oruç, H. (2014). *ABD'nin İsrail – Filistin Politikası*. https://www.academia.edu/10234282/ABDnin_%C4%B0srail-Filistin_Politikas%C4%B1 Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Öner, A. (2012). *Çatışmalar ve görüşmeler sarmalında Filistin İsrail*. Mana Yayınları.
- Özdemir, L. & Akbaş, Z. (2020). Türkiye-İsrail ilişkilerinin Amerikan Dış politikası eksenli değerlendirmesi. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 1 (1) , 48-74
- Özkoç, Ö. (2021). İsrail'in Batı Şeria'daki yerleşimci politikası ve ABD'nin Filistin sorununa ilişkin barış girişimleri: iki devletli çözüm hâlâ mümkün mü? *Gazi Akademik Bakış*, 15 (29), 311-336
- Pazarcı, H. (1998). *Uluslararası Hukuk Dersleri*. Turhan Kitabevi.
- Sariaslan, F. (2019). İsrail-Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir denge siyaseti. *Filistin Araştırmaları Dergisi* , (6) , 1-32 . DOI: 10.34230/fiad.618731
- Sedda, A. (2020). *Uluslararası hukuka göre Filistin'deki İsrail yerleşimi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sönmezoğlu, F. (2006). *Türk Dış Politikası*. Der Yayınları.
- TC. Dışişleri Bakanlığı (2012). Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu “Acınız acımızdır, geleceğiniz geleceğimizdir” <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-ahmet-davutoglu-aciniz-acimizdir-geleceginiz-geleceğimizdir.tr.mfa> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Toçoğlu, F. Z. (2015).Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası.Middle East Yearbook/Ortadoğu Yıllığı.
- Topur, T. (2006). *Yıkımın Adı Barış, Ortadoğu*. Okumuş Adam Yayınları.
- Trt Haber, (2014, 18 Temmuz). Katliamı böyle izlediler. <http://www.trthaber.com/haber/dunya/katliami-boyle-izlediler-136760.html> Erişim tarihi: 15 Ağustos, 2023.
- Uysal, A. (2020). Evrilen Filistin meselesi ve yüzyılım anlaşması. *Ortadoğu*, 11 (92), 8-11.
- Ülger, İ.K. (2023, 18 Ekim). GÖRÜŞ-AB'nin Filistin-İsrail politikasında büyük savrulma yaşanıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-abnin-filistin-israil-politikasinda-buyuk-savrulma-yasaniyor/3022743> Erişim tarihi: 24 Ekim, 2023.

Vatan Gazetesi (2021, 29 Eylül). Sykes-Picot anlaşması.
<https://www.gazetevatan.com/gundem/sykes-picot-anlasmasi-912062> Erişim
tarihi: 15 Ağustos, 2023.

Çatışma beyanı: Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.